

Ivan Josipović

Biogradska predromanička skulptura

Ivan Josipović
 Odjel za povijest umjetnosti
 Sveučilište u Zadru
 Obala kralja Petra Krešimira IV. 2
 HR - 23 000 Zadar

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
 Primljen / Received: 5. 9. 2017.
 Prihvaćen / Accepted: 25. 10. 2017.
 UDK: 72.04.033(497.5 Biograd)

This paper analyses the extant pre-Romanesque sculpture from Biograd, classifying it into homogeneous groups based on stylistic and visual-morphological features, and attributing it to various stone-carving workshops active from the last decades of the 8th until the late 9th century. Most of the fragments have been associated with the recently identified atelier called "Workshop of the Plutei of the Zadar Cathedral" and dated approximately to the last decades of the 8th or the very beginning of the 9th century. Some of the remaining fragments have been linked to the stone-carving workshops active in the times of the Croatian dukes Trpimir and Branimir, and thus dated to the middle and the last quarter of the 9th century, respectively. As for the rest of the reliefs, it has only been possible to establish that they show features of mature pre-Romanesque style typical of the 9th century, with three interesting fragments dated to a somewhat later period based on their stylistic features: two of them to the mid-11th and the third to the first quarter of the 12th century. Finally, an analysis and attribution of three fragments of two pilasters that were later re-carved as an architrave, discovered in St Chrysogonus' church in Zadar, has helped the author to establish a chronological distinction between two early stone-carving productions identified in the broader Zadar region. One of them is the "Workshop of the Plutei of the Zadar Cathedral", which helps in dating the largest group of pre-Romanesque reliefs from Biograd with greater accuracy.

Keywords: Biograd, pre-Romanesque sculpture, chronology, "Workshop of the Plutei of the Zadar Cathedral", last quarter of the 8th century

Biograd je grad smješten na malenom poluotočiću orijentiranom prema sjeverozapadu, blizu jugoistočnog ulaza u Pašmanski kanal, nasuprot otoku Pašmanu i manjim otočićima ispred njega. U srednjem vijeku, točnije nakon doseljavanja Hrvata i formiranja njihove kneževine, grad se razvija kao utvrda-naselje izvan prostora Bizantske Dalmacije te je s vremenom postao važno uporište ranosrednjovjekovne hrvatske države na Jadranu.¹ Problem razvoja Biograda zaokupljao je pozornost povjesničara, a prema dosadašnjim spoznajama drži se da prije srednjeg vijeka nije postojalo nikakvo naselje na području današnjeg grada, iako ga se nekada nastojalo povezati s položajem liburnske Blandone (*Blandona* ili *Blanona*), grada koji spominju neki rimski pisci (prije svih Klaudije Ptolomej), ali je to uvjerljivo osporio Slobodan Čače.² Vjerojatnije je, naime, da je Biograd tijekom ranoga srednjeg vijeka izrastao na rubu Blandonine antičke luke te kao prosperitetni grad postao *civitas* s prijeko potrebnim institucijama gradskog biskupa i priora.³ U ranom srednjem vijeku Biograd je bio središte starohrvatske županije Sidrage.⁴

Biograd pod imenom *to Belgradon* sredinom 10. stoljeća prvi spominje Konstantin Porfirogenet u 31. glavi svog čuvenog djela *De administrando imperio* (O upravljanju Carstvom), svrstavajući ga pritom među devet gradova (kastroma) „krštene Hrvatske”.⁵ Prema podacima iz jedne isprave iz Kaptolskog arhiva u Splitu koja je datirana s godinom 950., a čija je autentičnost upitna, Biograd je bio biskupija već u to doba,⁶ međutim u kontekstu ostalih povijesnih izvora i pouzdanijih podataka još uvijek se drži vjerojatnim da je biskupsko sjelo postao tek u drugoj polovini 11. stoljeća.⁷ Organizirani razvitak Biograda posebno se veže uz hrvatskog kralja Petra Krešimira IV. (1058.-1074.) koji je u gradu krajem pedesetih i tijekom šezdesetih godina 11. stoljeća utemeljio i bogato obdario dva benediktinska samostana: muški Sv. Ivana Evanđelista (kasnije samostan Sv. Kuzme i Damjana na brdu Čokovcu kod Tkona na otoku Pašmanu) i ženski Sv. Tome.⁸ Arheološkim istraživanjima na prostoru grada otkriveni su ostaci obiju samostanskih bazilika, od kojih su obje bile trobrodne, a svetište im je završavalo trima polukružnim apsidama.⁹

Biogradska katedrala nalazila se na položaju Glavica, istočno od današnje župne crkve Sv. Anastazije, a njezine arheološke ostatke otkrio je početkom 20. stoljeća don Luka Jelić.¹⁰ Nažalost, ti ostaci danas više ne postoje, a vrlo važne podatke o Jelićevim iskapanjima i nekim pronalascima objavio je Frane Buškariol.¹¹ Radilo se o trobrodnoj i troapsidalnoj građevini o čijoj je dataciji bilo različitih mišljenja (kretale su se u rasponu od 9. do 11. stoljeća), a analizom Jelićevih bilješki o nekadašnjim ostacima zidova i tlocrtne dispozicije te crkve prepoznavane su čak četiri sukcesivne faze gradnje sakralnog zdanja (ili zdanjâ) na tom lokalitetu (u razdoblju od 5. ili početka 6. pa do kraja 11. stoljeća).¹² Kasnije se i o takvim zaključcima raspravljalo te ih se pritom djelomično i revidiralo.¹³ Ipak, možda je najvažnije istaknuti stav Ive Petriciolija koji je predromaničku građevinu na biogradskoj Glavici svrstao u skupinu crkava s oblim kontraforima kakve su se na teritoriju hrvatske ranosrednjovjekovne kneževine gradile tijekom druge polovine 9. stoljeća, a što bi ujedno značilo da je navedena biogradska crkva bez sumnje bila sagrađena i prije nego što je postala katedrala.¹⁴ Nadalje, iako se dosad o građevini uobičajeno govorilo kao o bazilici, nedavno je Pavaša Vežić iznio mišljenje da se možda radilo i o dvoranskom tipu crkve, što je zaključio na temelju prepoznavanja obrisa dvostrešnog krova koji je prekrivao cijelu građevinu na crtežu njemačkog putopisca Konrada von Grünemberga iz 1486. godine.¹⁵

Godine 1102. u Biogradu je za hrvatskoga kralja okrunjen ugarski kralj Koloman što je još jedna potvrda značaja koji je taj grad imao u hrvatskoj državi tijekom druge polovine 11. i u prvoj četvrtini 12. stoljeća.¹⁶ Međutim, njegovo „zlatno doba” neće dugo potrajati jer će ga već 1125. godine Mlečani osvojiti i u potpunosti razrušiti, a od čega se Biograd nikad neće u potpunosti oporaviti, niti će više doseći važnost koju je imao u vrijeme ranosrednjovjekovne hrvatske države.¹⁷

Unatoč značaju ovoga grada za ranosrednjovjekovnu hrvatsku povijest, o biogradskoj ranosrednjovjekovnoj skulpturi do sada nije puno pisano, iako je ona jedan od zornih dokaza njegove velike povijesne važnosti. Nekoliko ranosrednjovjekovnih reljefa prvi je objavio, bolje reći pobrojao, biogradski učitelj Velimir Škarpa, koji je naveo i vrlo važan podatak da su neki ranije pronađeni biogradski nalazi dijelom završili u Prvom muzeju hrvatskih spomenika u Kninu.¹⁸ Detaljnu katalošku obradu većine tada poznate predromaničke skulpture koja se nalazila u Arheološkoj zbirci današnjeg Zavičajnog muzeja u Biogradu objavila je 1980. godine Branka Juraga.¹⁹ Već prilikom te objave postali su jasni svi problemi s kojima se suočava istraživač biogradske srednjovjekovne skulpture. Naime, nedostatak pravilnoga dokumentiranja rezultirao

je manjkom podataka o vremenu i mjestu pronalaska pojedinih ulomaka koji nisu nalaženi samo u gradu nego i u njegovoj bližjoj okolini, i to podjednako na kopnu i na otocima. Veliki broj predromaničkih reljefa uništen je i u kasnijim razaranjima grada, tako da se zaista može reći da se radi samo o „ostacima ostataka” nekadašnje bogate spomeničke baštine, a to potvrđuje i uočljiva stil-ska i ikonografska raznovrsnost biogradske skulpture. Nadalje, veliki broj fragmenata kasnije je sekundarno upotrijebljen kao građevni materijal, a budući da se radi o gradskoj sredini, za većinu ulomaka vrlo je teško pouzdano odrediti kojoj su crkvi izvorno pripadali, jer su kao spoliji mogli biti višekratno prenošeni po čitavom gradu.

U tom je smislu vrlo značajno bilo objavljivanje dokumentacije don Luke Jelića s iskapanja biogradske katedrale. Naime, Jelićeve zabilješke s amaterskih istraživanja koja je vodio 1902. godine na položaju Glavica tek je 1988. godine objavio Frane Buškariol, a tim je publiciranjem znanstvena javnost konačno bila upoznata i s točnim podacima o okolnostima nalaza nekih predromaničkih reljefa, ali i okolnostima otkrivanja ostataka navedene crkve čiji su ostaci ubrzo nakon tih istraživanja u potpunosti uništeni.²⁰ Dakle, između ostaloga, Buškariolov je rad važan i zbog toga što je pokazao da su pojedini predromanički ulomci iz biogradskog muzeja, kojima mjesto nalaza dotad nije bilo poznato, pronađeni na lokalitetu Glavica, temeljem čega se s velikom sigurnošću moglo zaključiti da su pripadali liturgijskim instalacijama građevine koja se nalazila na tom položaju.²¹ Međutim, tom prilikom ponuđeni pokušaj razvrstavanja i preciznijeg datiranja biografskih reljefa koji su pronađeni na tom lokalitetu iz više razloga danas ne može biti prihvatljiv.²²

Ipak, važno je naglasiti da su arheološka istraživanja, koja je na lokalitetu Crkvina u nedalekom selu Galovcu proveo Janko Belošević,²³ također riješila dobar dio nedoumica oko podrijetla skulpture koja se danas čuva u Zavičajnom muzeju u Biogradu. Naime, dio tih reljefa u Biograd je dospio nakon probnih i amaterskih istraživanja koje je u tom selu 1936. godine vodio don Kažimir Perković. On, međutim, nije vodio zapise o tijeku i rezultatima svojih istraživanja, a nakon dopremanja galovačkih nalaza u Biograd smjestio ih je u župni ured bez da je o tome ostavio ikakvu dokumentaciju.²⁴ Ta je činjenica vrlo važna ako se ima na umu da je, u likovno-morfološkom smislu, najranijoj biogradskoj predromaničkoj skulpturi izrazito srodan jedan dio predromaničkih reljefa iz Galovca, a što je dosta vremena stvaralo, a dijelom još i danas stvara, probleme oko njihove identifikacije. Naime, nije bilo lako utvrditi koji od tih reljefa uistinu potječu iz Biograda, a koji su pak izvorno iz Galovca. Dio ne-

1. *Radionica plutejâ zadarske katedrale*, ulomci liturgijskih instalacija iz Biograda

Workshop of the Plutei of the Zadar Cathedral, *fragments of liturgical installations from Biograd*

doumica riješila su već navedena arheološka istraživanja provedena u Galovcu, jer su se neki biogradske ulomci (koji su u međuvremenu dospjeli u Zavičajni muzej u Biogradu) po crti loma mogli spojiti s fragmentima koji su pronađeni na galovačkom lokalitetu Crkvina, pa je time postalo jasno da su izvorno iz tog sela.²⁵ Drugi dio nedoumice riješen je već spomenutim Buškariolovim publiciranjem Jelićevih zapisa s istraživanja biogradske katedrale s početka 20. stoljeća. Evo jednog primjera koji to može vrlo dobro predočiti! Temeljem likovno-morfoloških sličnosti s ostalom skulpturom pronađenom u Galovcu, Janko Belošević je jedan ulomak koji se čuva u Zavičajnom muzeju u Biogradu (sl. 1a), a kojemu u to vrijeme mjesto nalaza nije bilo poznato, proglasio izvorno galovačkim fragmentom koji je u Biograd dospio nakon amaterskih istraživanja don Kažimira Perkovića.²⁶ Međutim, Buškariolovo objavljivanje Jelićeve dokumentacije ipak nije dalo Beloševiću za pravo jer se pokazalo da je navedeni ulomak uistinu pronađen na biogradskoj Glavici.²⁷ Taj primjer odlično svjedoči kolika je zapravo podudarnost jednog dijela predromaničkog materijala s tih dvaju lokaliteta, budući da ih je, uslijed nedostatka

točnih podataka o mjestu pronalaska nekih od njih, ali i svih zavrzlama oko njihova seljenja i pohrane, nekad bilo moguće smatrati dijelom iste cjeline oltarne ograde. Također, iz korpusa biogradske predromaničke skulpture mogu se sa sigurnošću isključiti i svi oni ulomci iz Zavičajnoga muzeja koji su atribuirani *Majstoru koljanskog pluteja* jer se njegovo djelovanje u Biogradu, za razliku od Galovca, ničim ne može pouzdano dokazati.²⁸ S druge strane, one biogradske reljefe koji su u likovno-morfološkom smislu identični dijelu galovačke skulpture, a za koje nije poznato mjesto nalaza, niti ima pouzdanih dokaza da su iz Galovca, i dalje treba držati u korpusu biogradske skulpture, pa ću se time rukovoditi i u nastavku ovoga rada.²⁹

Osim svega navedenog, pojedinih se biogradske ranosrednjovjekovnih reljefa u raznim prilikama doticalo još nekoliko autora,³⁰ fragmente koji su pripadali biogradskoj katedrali posebno je kataloški obradila Nikolina Uroda,³¹ a u svom je korpusu arhitekture s područja Kvarnera i sjeverne Dalmacije predromaničke reljefe iz Biograda i okolice spomenuo i Tomislav Marasović.³² Međutim, korpus biogradske skulpture koji se može pri-

pisati ranijoj predromaničkoj fazi tek je nedavno grupiran, a za njegovu nešto precizniju dataciju iskorištena je mogućnost usporedbe tog materijala sa sličnim reljefima iz Zadra, Galovca i Novalje.³³

Ipak, glavni problem kod proučavanja ranosrednjovjekovne biogradske skulpture predstavlja njezino datiranje koje je, iz svih prije navedenih razloga, u većini slučajeva neprecizno i preopćenito. U tom pogledu, osim nedavnog izdvajanja najranijih biogradskih predromaničkih reljefa i njihova datiranja u sam kraj 8. i(li) u početak 9. stoljeća,³⁴ određene pomake napravio je ranije samo Nikola Jakšić koji je neke ulomke prepoznao kao proizvode *Klesarske radionice iz vremena kneza Trpimira* (sl. 3), čime ih je i preciznije datirao u drugu i treću četvrtinu 9. stoljeća,³⁵ jedan ulomak pluteja pripisao je *Dvorskoj klesarskoj radionici iz vremena kneza Branimira* iz posljednje četvrtine 9. stoljeća (sl. 4b),³⁶ dok je fragment od pečene gline s reljefnim prikazom životinje (psa?) argumentirano datirao oko sredine 11. stoljeća (sl. 6a).³⁷

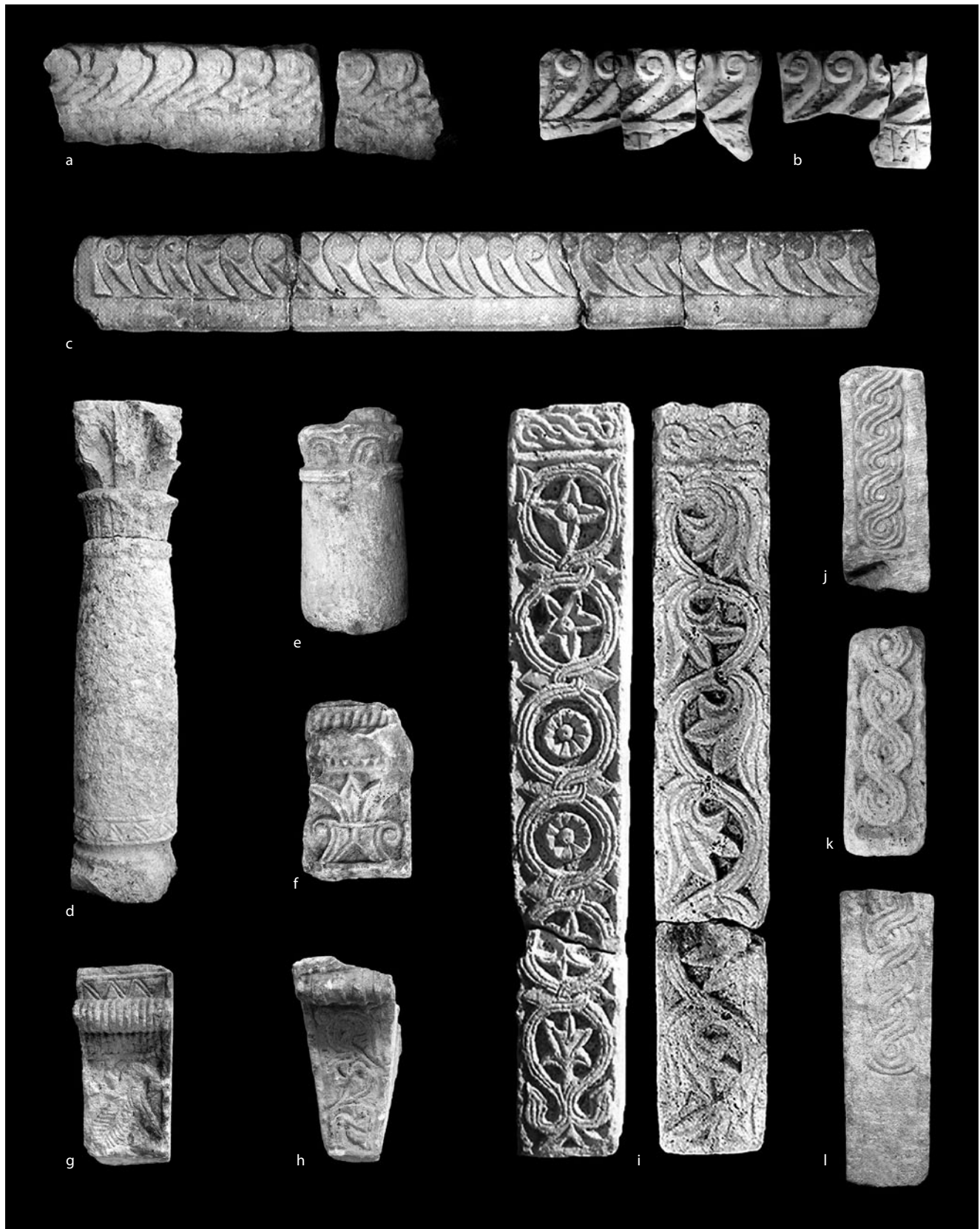
Dakle, unatoč velikoj stilskoj heterogenosti biogradske predromaničke skulpture, provedbom detaljne analize svih sačuvanih ulomaka, ipak je moguće prepoznati najmanje tri skupine reljefa koje pokazuju identične likovno-morfološke karakteristike, a takvim grupiranjem otvara se i mogućnost njihove preciznije datacije i nešto sigurnijeg povezivanja s konkretnim sakralnim zdanjem čijim su liturgijskim instalacijama nekad pripadali. Najveći broj sačuvanih predromaničkih ulomaka iz Biograda može biti prepoznat kao klesarija tzv. *Radionice plutejâ zadarske katedrale*.³⁸ Budući da je veliki broj tih fragmenta pronađen na lokalitetu Glavica, dok za većinu ostalih ulomaka okolnosti pronalaska nisu poznate,³⁹ upravo će njihovo prepoznavanje kao produkata iste klesarske radionice omogućiti da se svi oni s velikom sigurnošću povežu s crkvom koja je bila podignuta na tom lokalitetu. Kako je riječ o klesarijama na kojima su uočljive karakteristike rane predromaničke skulpture, postaje jasno da se radi o ostacima prvih predromaničkih liturgijskih instalacija koje su zamijenile ranokršćansku opremu crkve podignute još u kasnoj antici,⁴⁰ a o čemu svjedoče ostaci ranokršćanske skulpture datirane u 5. ili na sam početak 6. stoljeća te pripisane klesarskoj radionici iz kasnoantičkoga Zadra.⁴¹

Djela *Radionice plutejâ zadarske katedrale*, osim repertoara motivâ ranokršćanske provenijencije, na izvedbenoj razini pokazuju vrlo pravilan i uredan način klesanja u nešto višem reljefu, zatim kontrast između duboke i često puta dosta grubo obrađene pozadine i mekog mode-

liranja površine motivâ koji imaju oštro klesane rubove (čime se stvara dinamična igra svjetla i sjene), a uočljivo je i njihovo poprilično rahlo postavljanje na dekorativnoj površini reljefa, što bi značilo da na njima nema zamjetnije prisutnosti kompleksa *horror vacui*.⁴²

Navedene karakteristike vidljive su i na dvadesetak predromaničkih ulomaka koji su pripadali raznim dijelovima liturgijskih instalacija. Svi se oni danas čuvaju u Zavičajnom muzeju u Biogradu, a njih devet pouzdano je pronađeno na lokalitetu Glavica u tom gradu.⁴³ Zbog toga je sve njih (dakle i one kojima je mjesto pronalaska nepoznato), moguće smatrati dijelovima prve predromaničke opreme crkve koja je bila podignuta na tom položaju, a razmjerno velike dimenzije navedenih ulomaka svjedoče da je ranokršćanska crkva na tom lokalitetu zasigurno bila prostranija građevina (neovisno o tome je li bila trobrodna ili jednobrodna), a nikako ne mala crkvića kao što se sve donedavno pretpostavljalo.⁴⁴ Što se samih ulomaka tiče, primjetno je da su pripadali plutejima, pilastrima i arhitravima ograde svetišta, impost-kapitelima dvojnih prozora i njihovim stupićima, zatim oltarnim stupićima, a vrlo vjerojatno i dovratnicima portala. Sačuvani ostaci dekoracije na tim fragmentima svjedoče da su na izvedbenoj i ikonografskoj razini srodni reljefima koji su pronađeni u Zadru i njegovoj bližjoj okolini, te u Galovcu i Novalji, zbog čega i jesu prepoznati kao radovi jednoga klesarskog ateljea.

Na ulomcima plutejâ tako se većinom sačuvao ukras njihovih vijenaca sa, za navedenu klesarsku radionicu vrlo tipičnim, motivom niza troprutih arkada u kojima je smještena po jedna polovina višelatične rozete (sl. 1d, 1e). Jedan ulomak koji je najvjerojatnije pripadao glavnom polju pluteja svjedoči da su jedan tip dekoracije činile troprute učvorene kružnice ispunjene višelatičnim cvjetovima (sl. 1b). S druge strane, na dva je ulomka sačuvano dovoljno dekoracije da se prepozna i drugi tip ukrasa plutejâ (sl. 1e, 1f), a riječ je o složenom motivu u kojemu se iz središnje postavljenog kantarosa obično razlistava stilizirana tropruta lozica koja svojim slijepim odsječcima tvori gotovo kružne oblike iz završetaka kojih izlazi peteljka s višelatičnim cvijetom koji ispunja unutrašnjost takvog kvazikruga, dok je s njegove unutrašnje strane, a uokolo opisanog cvijeta, raspoređen niz priljubljenih suzolikih listića. Opisani ukrasi vijenaca pluteja zabilježeni su i na velikom mramornom pluteju iz zadarske katedrale, te na vijencima još nekoliko pluteja koji također potječu iz Zadra, mada su neki od njih pronađeni u Božavi i Ljubču, a plutej iz Ljubča identičan je dvama biogradskim ulomcima i po pitanju dekoracije njegova glavnog polja.⁴⁵ Pilastrima oltarne ograde zasigurno pripada jedan veći ulomak spojen od tri manja fragmenta

2. Radionica plutejâ zadarske katedrale, ulomci liturgijskih instalacija i arhitektonske dekoracije iz Biograda

Workshop of the Plutei of the Zadar Cathedral, fragments of liturgical installations and architectural decoration from Biograd

koji je ukrašen međusobno povezanim motivima ukrug vrtećih krilaca koji izlaze iz zajedničkog središta, a koji su naizmjenično okrenuti u suprotnom smjeru (sl. 1f); te, najvjerojatnije, i još jedan manji ulomak koji je naknadno preupotrebljen u drugoj funkciji (sl. 1g). Taj je fragment, koji je osim pilastru ograde svetišta mogao pripadati i pluteju, znatno manji od prethodnoga te mu je naknadno prerađena poledina prilikom kasnije preupotrebe. Tako na prednjoj strani ima motiv virovite rozete koji je smješten ispod uske, horizontalno položene i izbočene trake, dok mu se na drugoj nalaze dvije kuke na visokim neprofiliranim nožicama koje su svojim pužolikim zavojnicama usmjerene s lijeva na desno te koje pokazuju potpuno drukčiji, i zasigurno vremenski kasniji, način klesarske izvedbe u odnosu na dekoraciju s prednje strane ulomka.

Od preostalih fragmenata liturgijskih instalacija koje se mogu atribuirati *Radionici plutejâ zadarske katedrale* najbrojniji su ulomci arhitravâ koji su vrlo jednostavno ukrašeni (sl. 2a-2c). Naime, njihove dekorativne površine podijeljene su u dvije zone, pa se tako u gornjoj nalaze nizovi kuka koje imaju visoke neprofilirane nožice i velike pužolike zavojnice, dok se u donjoj nalazilo natpisno polje, koje je na dvama ulomcima djelomično sačuvano, dok je na preostala dva fragmenta najvjerojatnije naknadno radirano. Ulomci u morfološkom smislu izrazito srodnih arhitravâ, lukova i zabatâ s identično klesanim kukama pronađeni su i u Galovcu i Novalji.⁴⁶ Osim arhitravâ, od opusa ove radionice u Biogradu sačuvala su se i dva ulomka oltarnog stupića (stipesa), od kojih je jedan čitav, dok je drugi znatno oštećen (sl. 2d-2e). Po bolje sačuvanom primjerku može se zaključiti da su im baze bile četvrtastog oblika, dna stupova ukrašavala je traka ispunjena cik-cak motivom, dok su se njihova debla lagano širila prema dnu te su bila glatko obrađena. Stupići su završavali kapitelima od kojih su bili odvojeni različito dekoriranim prstenovima, dok su voluminozno oblikovani kapiteli bili podijeljeni u dvije zone. Tako je u donjem dijelu kapitelâ tekao niz ukrug raspoređenih arkadica, dok je gornja zona bila podijeljena na donji pojas sa stiliziranim i plastično izvedenim listovima koji su se svojim vrhovima povijali prema vani, te na gornji pojas s kutnim volutama između kojih se nalazio motiv grčkog križa. Na vrhu kapitelâ nalazio se plitki abak. Vrlo sličan i cjelovito sačuvan stupić pronađen je i u nedalekom Galovcu, a stanovita ikonografska razlika u odnosu na bolje sačuvani biogradski primjerak vidljiva je u oblikovanju gornje zone njegova kapitela te u činjenici da mu se na dnu stupa ne nalazi traka s cik-cak motivom već s pletenicom.⁴⁷

Također, u ovaj korpus skulpture treba uvrstiti i tri sačuvana impost-kapitela (sl. 2f-2h). Jedan od njih (sl.

2f) na užoj, prednjoj strani ima izveden motiv stilizirane palmete iznad koje se nalazi plastična narebrena zavojnica koja izgleda poput svitka, dok mu je tjemena strana završavala abakom (sličan primjerak pronađen je i u Galovcu).⁴⁸ Od preostala dva, koja su inače dimenzijama znatno veća nego prethodno opisani primjerak, jedan na prednjoj strani ima motiv profilno postavljene ptičice raširenih krila i s repom u obliku riblje kosti (sl. 2g), a drugome se na tom mjestu nalazi motiv stilizirane lozice s tri kružno oblikovana slijepa kraka ispunjena ukrug vrtećim krilcima (sl. 2h).⁴⁹ S dva potonje spomenuta impost-kapitela treba povezati i jedan veći primjerak stupića koji je sastavljen od dva manja ulomka spojena po crti loma (sl. 2i), jer je on najvjerojatnije bio razdjelni stupić bifore na čijem su vrhu takvi impost-kapiteli mogli stajati.⁵⁰ Na prednjoj strani tog stupića nalazi se dekoracija od šest vertikalno poredanih i učvorenih troprutih kružnica, s tim da se ona najdonja ne zatvara u potpunosti nego se njezina dva kraja savijaju prema vani te završavaju kao svinute i u vrhu zašiljene trake. Kružnice su ispunjene šiljatim listovima, višelatničnim rozetama te s po jednom peterokrakom i četverokrakom zvjezdicom, dok je u vrhu stupića, u jednom izdvojenom pravokutnom polju horizontalnog pružanja, smještena mala dvotračna dvopruta pletenica od svega četiri zavoja. Na stražnjoj se pak strani nalazi ukras od intermitirajuće lozice iz koje izbijaju razgranati izduženi listovi, a na njezinu se vrhu također nalazi horizontalno položena dvotračna dvopruta pletenica koja je izvedena ponešto drukčije nego pletenica na prednjoj strani stupića. Motiv intermitirajuće lozice s razgranatim izduženim listovima karakterističan je ponajprije za ranoromaničku skulpturu, pa bi iz tog razloga, a pogotovo u kontekstu postojanja još jednog srodnoga biogradskog ulomka s identičnom dekoracijom (a o čemu će više riječi biti u nastavku), ukras na poledini navedenog stupića trebalo smatrati posljedicom naknadne intervencije na njemu.⁵¹

Konačno, *Radionici plutejâ zadarske katedrale* mogu se atribuirati i tri vrlo srodna ulomka kojima mjesto i okolnosti nalaza nisu poznati, a za koje se može pretpostaviti da su imali funkciju dovratnika (sl. 2j-2l). Unatoč nekim manjim međusobnim razlikama, reljefni ukras potonjih, tj. motiv guste troprute pletenice s krupnim „očima” u sredini svakog zavoja, posve je identičan izvedbi tog motiva na soklovima dvaju fragmenata plutejâ iz zadarske katedrale te na ploči sa *Stupa srama* na zadarskom forumu,⁵² pa ih je, temeljem korištenja tog motiva i načina njegove izvedbe, moguće s dosta sigurnosti uvrstiti u opus navedene klesarske produkcije. Također, možda bi se u njezina djela s oprezom mogao uključiti i još pokoji manji ulomak koji se čuva u

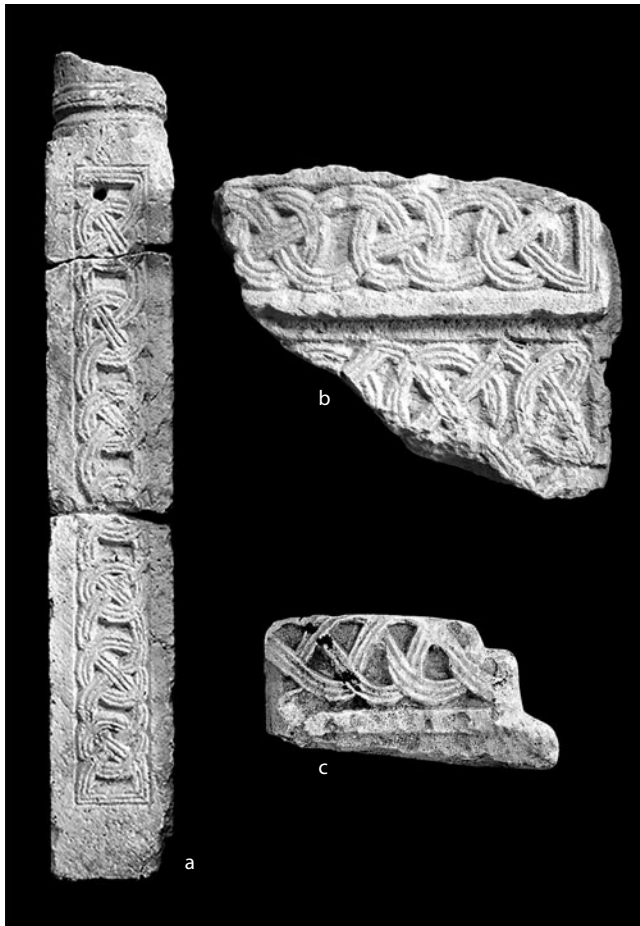
3. Klesarska radionica iz vremena kneza Trpimira, ulomak pluteja (a) i gornji dio stupića ograde svetišta (b)

Stone-carving workshop from the time of Duke Trpimir, fragment of a pluteus (a) and an upper part of a pilaster from the altar railing (b)

biogradskom muzeju, ali kako na njima nije sačuvano dovoljno likovnog sadržaja, zasad je bolje suzdržati se od daljnjih atribucija.

Među ostalom, u morfološkom i ikonografskom smislu, heterogenom biogradskom predromaničkom skulpturom moguće je izdvojiti još nekoliko ulomaka koji se mogu atribuirati još dvjema dosad identificiranim klesarskim radionicama 9. stoljeća. Tako se jedan ulomak pluteja i kapitel s dijelom stupića koji su pripadali ogradi svetišta mogu prepoznati kao radovi *Klesarske radionice iz vremena kneza Trpimira*, a samim time i datirati u drugi i treću četvrtinu 9. stoljeća. Fragment pluteja (sl. 3a) prva je objavila i kataloški obradila Branka Juraga, a navedenoj klesarskoj radionici pripisao ga je Nikola Jakšić.⁵³ Prednja strana jako mu je izlizana tako da je i njegov reljefni ukras slabo vidljiv. Unatoč tome, na ostatku njegova glavnog polja raspoznaje se motiv troprute učvorene kružnice koja je s desne i donje strane povezana s dva istovrsna susjedna motiva od kojih su sačuvani samo mali dijelovi. Kružnicu ispunja

motiv virovite rozete s kružićem u središtu. Lijevo od nje nalazila se lijeva rubna letva koja se tek nazire, a kružnica je s njom također bila povezana čvorom. U međuprostoru između kružnica, odnosno između kružnica i lijeve rubne letve te vijenca pluteja smješteni su različiti motivi. Tako se u gornjem lijevom kutu glavnog polja nalazi tzv. S-volutica, lijevo dolje isklesan je stilizirani ljiljanov cvijet koji je širim krajem okrenut prema rubnoj letvi, isti motiv, samo drukčije orijentiran, nalazi se i desno gore pod vijencem pluteja, a desni donji međuprostor od najbolje sačuvane kružnice ispunja osmerolatični cvijet s naizmjeničnim dužim i kraćim laticama te kružićem u središtu. Dekoracija na sačuvanom dijelu vijenca pluteja još je više oštećena nego glavno polje tako da ju više nije moguće ni prepoznati. Unatoč oštećenosti, izvedbene i ikonografske karakteristike tog ulomka karakteristične su za najčešći način na koji je *Klesarska radionica iz vremena kneza Trpimira* ukrašavala svoje pluteje,⁵⁴ tako da njegova atribucija tom klesarskom ateljeu nije upitna.

4. Dvorska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira, dva ulomka pluteja (b, c) i pilastar ograde svetišta (a)

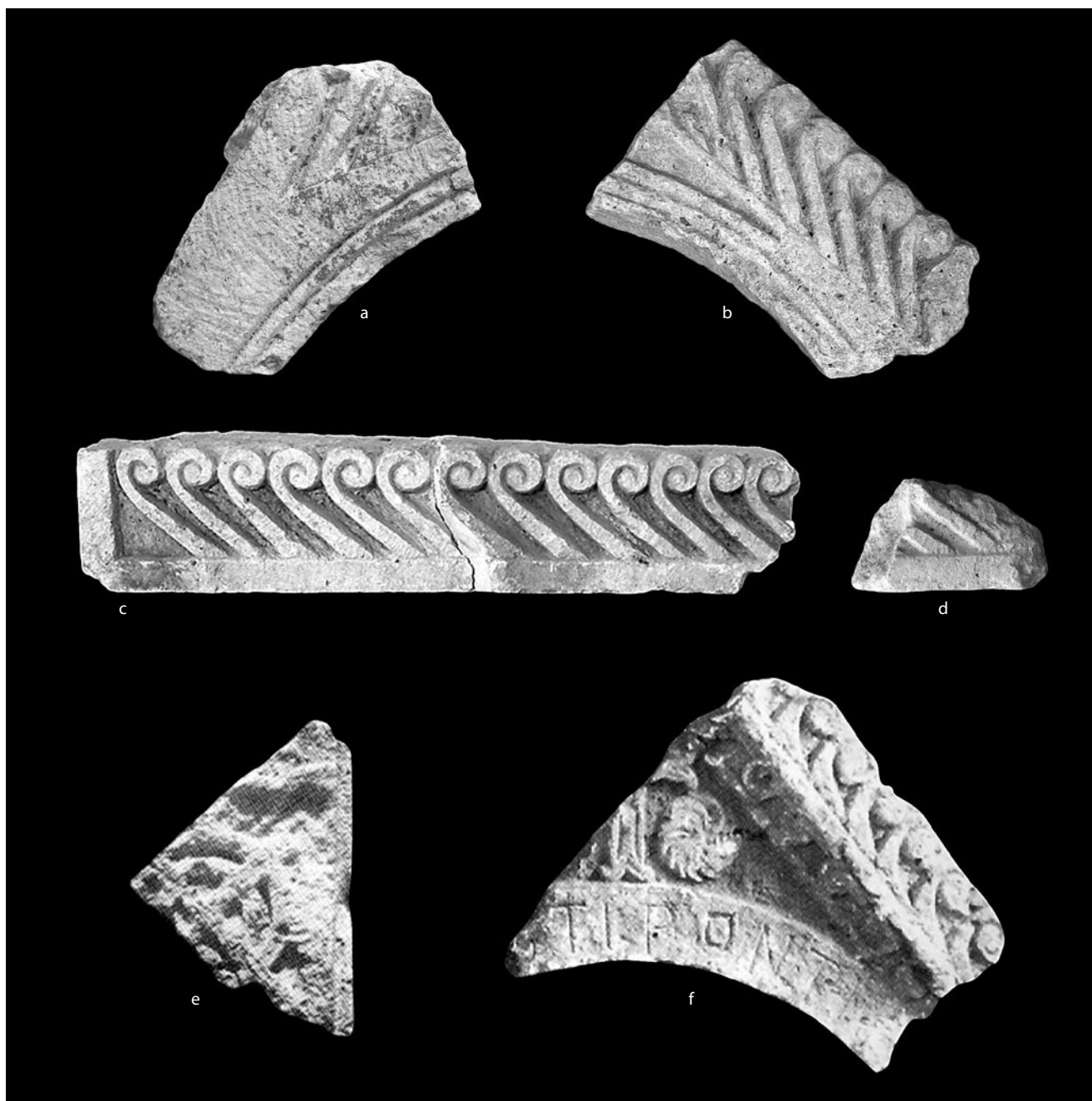
Stone-carving workshop from the court of Duke Branimir, two fragments of plutei (b, c) and a pilaster from the altar railing (a)

S druge strane, jako dobro sačuvani kapitel s dijelom stupića ograde svetišta izrađen je iz jednoga komada kamena (sl. 3b), a i on je već pripisan *Klesarskoj radionici iz vremena kneza Trpimira*.⁵⁵ Na prijelazu iz tijela stupa u kapitel nalazi se prsten obrubljen s po jednom neprofiliranom trakom. Njegova unutrašnjost ispunjena je nizom kuglica (tzv. bisernim nizom). Sve strane kapitela dobro su sačuvane i ukrašene srodnim, ali ne i posve identičnim ukrasom. U njegovoj donjoj zoni ukруг teče niz od osam šiljatih stiliziranih listova, od kojih su kutni glatko obrađeni, a oni koji se nalaze po sredini strane ukrašeni su žljebovima koji prate osnovni obris lista. Gornji dio kapitela ukrašen je kukama s dvoprutim nožicama i velikim pužolikim zavojnicama koje se sa susjednim kukama u kutovima dotiču vrhovima voluta. Između dviju kuka kapitela nalazi se okomiti štapić koji je različito ukrašen na svakoj strani. Tako je na prednjoj strani dekoriran okomitim nizom od četiri kuglice, na desnoj bočnoj stra-

ni kosim linijama koje se penju slijeva nadesno, na lijevoj bočnoj kosim linijama koji se penju zdesna nalijevo, a na stražnjoj strani okomito urezanim linijama. Kapitel u vrhu završava tankim abakom. Bez obzira što se po načinu klesanja ukrasnih motiva i morelijanskim detaljima koji se na njima primjećuju ovaj kapitel bez sumnje može uvrstiti u opus *Klesarske radionice iz vremena kneza Trpimira*, treba reći da se on od kapitelâ te klesarske produkcije iz Plavna, Žažvića i Biljana Donjih ponešto razlikuje jer je manje voluminozan i ima zatvoreniju formu, ali je upravo po tome jako sličan kapitelima navedene radionice iz Kašića i Lepura.⁵⁶

Nadalje, tri ulomka predromaničkih reljefa iz Biograda s velikom su sigurnošću pripisana *Dvorskoj klesarskoj radionici iz vremena kneza Branimira*, a čime su onda i precizno datirana godinama vladanja navedenoga hrvatskog kneza, dakle, okvirno, u posljednju četvrtinu 9. stoljeća.⁵⁷ Radi se o dva ulomka pluteja i jednom pilastru ograde svetišta. Fragmenti pluteja pronađeni su na lokalitetu Glavica, pa se sa sigurnošću može smatrati da su sva tri ulomka, koja su neosporno dio iste cjeline, pripadala liturgijskim instalacijama crkve na tom lokalitetu, bez obzira što mjesto pronalaska samog pilastra nije poznato.

Manji ulomak pluteja većim je dijelom zapravo ostatak vijenca koji je bio ukrašen prepletom troprute trake (sl. 4c). Vijenac su izvorno sa sviju strana obrubljivale široke, neprofilirane i izbočene rubne letve od kojih se na ovom fragmentu sačuvao tek dio donje koja ga je ujedno i odvajala od glavnoga polja pluteja. Od glavnoga polja pak na ovom ulomku gotovo da ništa nije ni preostalo. S druge strane, veći je fragment pluteja pripadao njegovu gornjem desnom dijelu (sl. 4b). Na sačuvanom dijelu vijenca zapažaju se tri troprute kružnice koje isprepliće beskonačna tropruta vrpca. Vijenac je sa sviju strana bio ukrašen neprofiliranim i ponešto izbočenim rubnim letvama. Ispod donje rubne letve vijenca nalazi se gornja rubna letva glavnoga polja. Glavno je polje u odnosu na vijenac bilo više uvučeno u debljinu pluteja. Iako je od njegova ukrasnog motiva sačuvan samo manji dio, sasvim je razvidno o kojem je motivu riječ. Naime, ukupna površina glavnog polja bila je prekrivena troprutim kružnicama koje nisu bile međusobno povezane, a sudeći prema dimenzijama sačuvanog ulomka bile su raspoređene u četiri horizontalna niza s tim da ih je u svakom nizu moglo biti četiri ili pet. Navedene su kružnice dijagonalno presijecale troprute trake koje su se uz okomite rubove pluteja preplitale, tj. formirale tzv. perec-motive koji su svojim dužim stranama bili okrenuti prema bočnim rubnim letvama. Taj je motiv jedan od najprepoznatljivijih „potpisa” klesarâ navedene radionice.

5. Primjerci zrele predromaničke skulpture iz Biograda

Examples of mature pre-Romanesque sculpture from Biograd

Pilastar s ostatkom baze stupića, pak, isklesan je u istom komadu kamena (sl. 4a). Dobro je sačuvan, a sastavljen je od triju ulomaka koji se spajaju po crti loma. S lijeve i sa stražnje strane pilastra nalazi se utor za uglavljivanje širine 7 centimetara, dok mu je desna strana glatko obrađena. Po tim se detaljima može zaključiti da je stajao lijevo od prolaza ograde svetišta. Prednja strana pilastra ukrašena je nizom nepravilnih troprutih kružni-

ca kroz koje se provlači tropruta pletenica. Ukraša u dnu i u vrhu završava ravnom trakom. Središnji motiv pilastra sa sve četiri strane uokviruju neprofilirane letve, a u dnu pilastra vidi se i veći neobrađeni dio koji je ulazio u rupu za uglavljivanje u podu crkve.

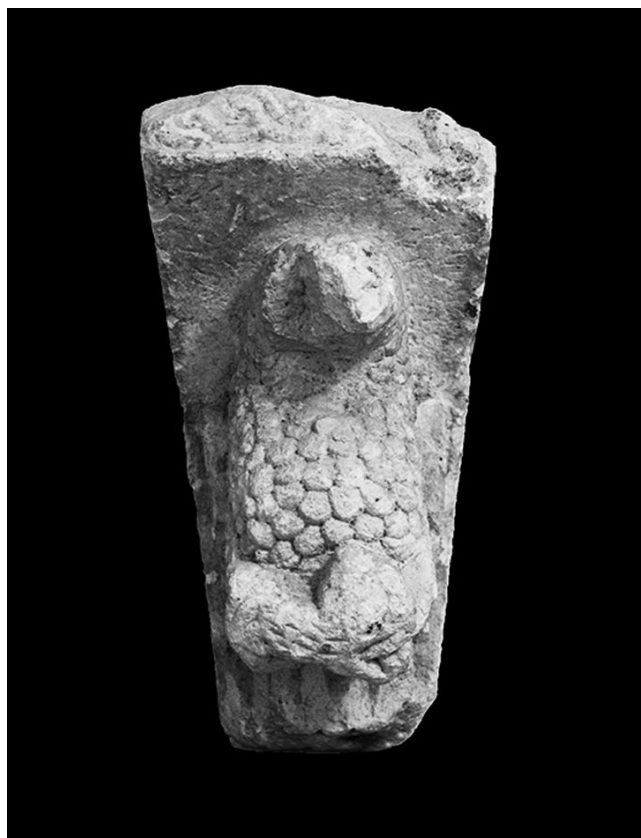
Ovime se iscrpljuje korpus biogradske predromaničke skulpture koja se može povezati s dosad prepoznatim klesarskim radionicama djelatnima od posljednje četvrti-

ne 8. do kraja 9. stoljeća. Naime, ostali biogradske ulomci heterogeni su i u stilskom i u morfološkom smislu, ali se ipak većina njih može okarakterizirati kao zrela predromanička skulptura i okvirno datirati u 9. stoljeće. Tako se među njima, osim brojnih manje važnih fragmenata, ističe jedan veći ostatak pluteja sa složenim geometrijskim ukrasom (ispresijecane koncentrične kružnice) (sl. 5e), zatim nekoliko ulomaka zabata i arhitrava koji su pripadali istoj cjelini ograde svetišta (sl. 5a-5d), te veći fragment desnog dijela zabata s križem u središtu i dijelom uklesanog natpisa na luku [...s]TI PONTIF[icis...], a koji se danas čuva u Arheološkom muzeju u Splitu (sl. 5f).⁵⁸

Znatno manji broj biogradskih reljefa pokazuje karakteristike ranoromaničkog ili čistog romaničkog stila. Toj skupini svakako pripada već spominjani keramički ulomak s prikazom četveronožne životinje (sl. 6a), ali i impost-kapitel s voluminoznim orlom (sl. 7), od kojih je prvi nastao sredinom 11., a drugi u prvoj četvrtini 12. stoljeća.⁵⁹ Ipak, među reljefe 11. stoljeća trebalo bi uvrstiti

6. Dva ulomka reljefa 11. stoljeća iz Biograda
Two fragments of 11th-century reliefs from Biograd

7. Impost-kapitel s voluminozno isklesanim orlom na prednjoj strani
Impost-capital with a voluminosly carved eagle in front

i još jedan dvostrano obrađeni biogradske ulomak koji s jedne strane ima isklesan motiv dviju ptica upletenih u debelu biljnu lozicu troprute profilacije, dok mu se na drugoj nalazi ukras od intermitirajuće lozice iz koje izbijaju razgranati izduženi listovi (sl. 6b). Način oblikovanja cjelovito sačuvane ptice, ponajprije volumen i detalji njezine glave i vrata, ali i obrada ostatka tijela s primjetnim kratkim površinskim urezotinama, pokazuju opću stilsku podudarnost s izvedbom istih ili sličnih motiva na reljefima tzv. *Zadarsko-splitske klesarske radionice* iz 2. četvrtine 11. stoljeća, ali i s ostalom njoj srodnom i istovremenom skulpturom sa šireg područja gornjojadranskog bazena, od Ravenne i Pompose u Italiji pa sve do Osora na našoj obali Jadrana, ali također i Zadra, Nina i Splita na jugu.⁶⁰ S druge pak strane, dekoracija od intermitirajuće lozice na stražnjoj strani tog reljefa identična je ukrasu s poleđine već spominjanog stupića koji na prednjoj strani ima dekoraciju koja na izvedbenoj razini pokazuje karakteristike *Radionice plutejâ zadarske katedrale* (sl. 2i), pa se čini da je ukras njegove pozadine posljedica naknadnog preklesavanja, tj. da je nastao istom prigodom kao i dvostrano obrađeni ulomak o kojem je trenutno riječ.

8. *Radionica plutejâ zadarske katedrale*, reljefi pronađeni u crkvi Sv. Krševana u Zadru
 Workshop of the Plutei of the Zadar Cathedral, reliefs uncovered in the church of St Chrysogonus in Zadar

Dakle, posve je razvidno da najveći broj biogradske predromaničke skulpture općenito, a pogotovo kad se govori o djelima identificiranih klesarskih radionica, pripada klesarskoj produkciji koja pokazuje stilske karakteristike rane predromaničke skulpture i koja je nazvana *Radionicom plutejâ zadarske katedrale*. Takvim grupiranjem dio biogradskih reljefa na izvedbenoj i ikonografskoj razini povezan je sa srodnom skulpturom iz Galovca, Novalje i Zadra te okvirno datiran u posljednju četvrtinu 8. i na sam početak 9. stoljeća.⁶¹ Osim navedene klesarske radionice, analizom ostale rane predromaničke skulpture iz Zadra, prepoznat je još jedan klesarski atelje koji je nazvan *Majstorom zadarskih ambona*,⁶² a u nedostatku čvršćih oslonaca i njegova su djela okvirno

datirana u isto vremensko razdoblje kao i klesarije *Radionice plutejâ zadarske katedrale*, mada je postojanje istih djelova ograde svetišta i tada logično nametalo zaključak o sukcesivnoj zamjeni liturgijskih instalacija i u tom relativno kratkom vremenskom periodu. Drugim riječima rečeno, to bi značilo da su djela mlađe klesarske produkcije zamijenila radove one nešto starije. No, pitanje koje se u tom kontekstu može postaviti jest sljedeće: Je li to zaista bilo tako, i ako jest, koja je od tih dviju klesarskih produkcija starija, a koja mlađa?

Prije nego što pokušam dati odgovor na postavljeno pitanje, treba nešto reći i o karakteristikama djela *Majstora zadarskih ambona* te lokalitetima gdje je dosad prepoznato njegovo djelovanje. Riječ je o ateljeu za čiju su djelatnost karakteristične kompozicije unutar mreže kvadratnih i pravokutnih polja, zatim često prikazi-

vanje ljudskog lika, kontrast između duboke pozadine i mekog tretiranja rubova prikazanih motiva te korištenje plitko urezanih linija za predočavanje detalja ponajprije ljudskih i životinjskih likova, ali isto tako i ostavljanje potpuno glatkih površina na tim istim motivima. Njegove radove prepoznao sam u opremi zadarske katedrale i reljefima za koje je pretpostavljeno da potječu iz crkve Sv. Krševana u tom gradu (mada su pronađeni u Neviđanima na otoku Pašmanu) te u crkvi Sv. Martina u Pridragi. Nedavno je Miljenko Jurković opus navedenog majstora proširio i djelima iz grada Raba gdje mu je uvjerljivo atribuirao ulomak pluteja iz gradskog lapidarija s rijetkim prikazom senmurva, hibridnog bića koje u izvornom obliku ima pseću glavu često isplažena jezika te lavlje šape i paunov rep. Također, s određenim oprezom, Jurković je u vezu s djelovanjem *Majstora zadarskih ambona* doveo i tri predromaničke arkade ciborija rapske katedrale. Iako je navedeni autor prihvatio okvirnu dataciju koju sam ponudio, iznio je ipak mišljenje da bi datiranje možda moglo biti i još preciznije, a po njegovu mišljenju to je prvo desetljeće 9. stoljeća.⁶³

Takvu dataciju Jurković je nastojao podkrijepiti stilskim i ikonografskim sličnostima između radova *Majstora zadarskih ambona* i todobne skulpture s područja Friulija, u prvom redu iz tadašnjega važnoga vjerskog središta Cividalea, ali i ostalim društveno-političkim razlozima koji su iz toga proizlazili. Naime, on drži da je i sami majstor-klesar u Zadar, Rab i Pridragu najvjerojatnije došao iz Cividalea ili njegove okolice te da sve uspostavljene analogije između skulpture iz tog grada

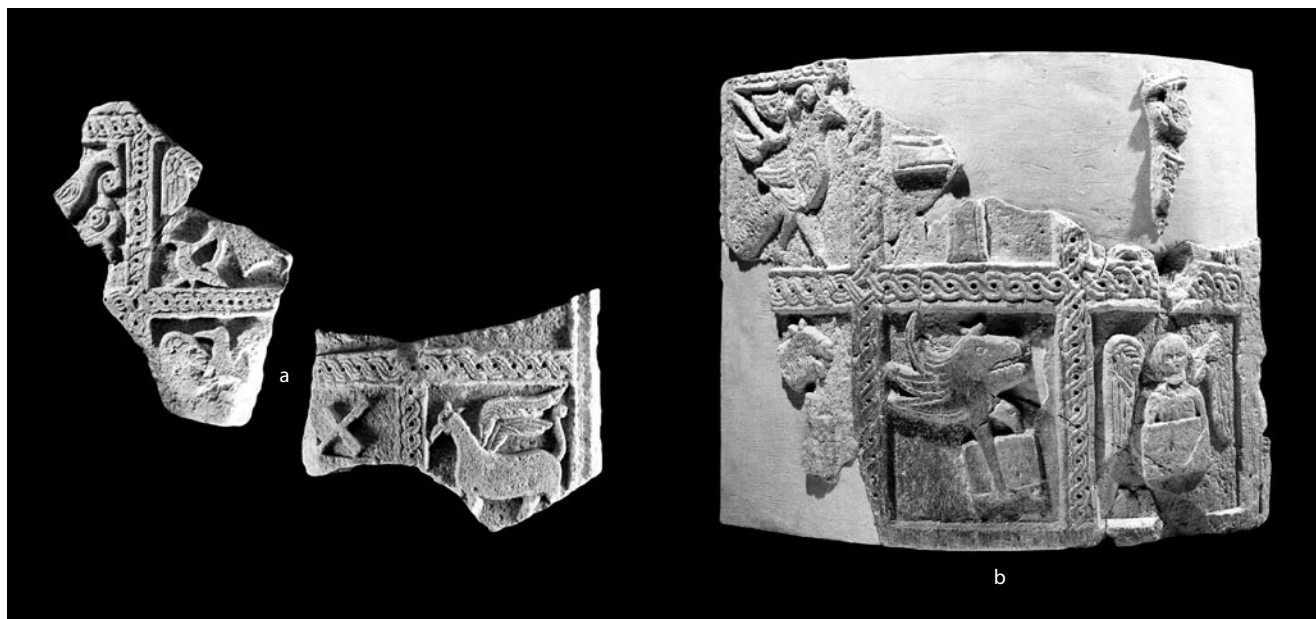
i najreprezentativnijih djela *Majstora zadarskih ambona* „svakako upućuju na kratak period karolinškog prisustva u dalmatinskim gradovima u prvom desetljeću 9. stoljeća”.⁶⁴ Ovakvo mišljenje čini se razložno i logično, tim više što se do sličnih zaključaka dolazilo i ranije,⁶⁵ ali nedostatak konkretnijih dokaza ipak je nametao oprez prilikom iznošenja bilo kakvih apodiktičkih tvrdnji. Međutim, sad mi se čini da je, nedavnom objavom materijala koji je pronađen u zadarskoj crkvi Sv. Krševana, a koji široj stručnoj javnosti sve do tada najvećim dijelom praktički nije ni bio poznat,⁶⁶ moguće osnažiti gore iznesene zaključke, a time i dataciju djelovanja *Majstora zadarskih ambona* u prvo desetljeće 9. stoljeća.

Naime, među predromaničkom skulpturom koja je pronađena u crkvi Sv. Krševana, i to najvećim dijelom još tijekom dviju dosta davnih obnova te građevine iz 1888. i 1902. godine, mogu se prepoznati dvije homogene skupine reljefa. Tako su nešto brojniji ulomci koje je moguće atribuirati tzv. *Benediktinskoj klesarskoj radionici iz vremena kneza Branimira*, a time i datirati u posljednju četvrtinu 9. stoljeća, dok preostali ulomci pokazuju karakteristike *Radionice plutejâ zadarske katedrale* (sl. 8).⁶⁷ Među njima su posebno važna tri ulomka dvaju pilastara ograde svetišta, i to dva koja se spajaju po crti loma te jedan manji (sl. 9).⁶⁸ Međutim, ono čemu se u pogledu tih dvaju pilastara dosad u literaturi nije posvetilo dovoljno pažnje, već je samo evidentirano kao činjenica, jest to da su oni obrađeni i s prednje i sa stražnje strane. Tako se na prednjoj strani bolje sačuvanog pilastra nalazi ukras od stilizirane intermitirajuće troprute stabljike koja svojim

9. Ulomci dvaju pilastara ograde svetišta (naknadno preklesani u arhitrav) iz crkve Sv. Krševana u Zadru

Fragments of two pilasters from the altar railing (subsequently re-carved as an architrave) from the church of St Chrysogonus in Zadar

10. *Majstor zadarskih ambona*, ulomci parapeta ambona iz Sv. Krševana pronađeni u Nevidanima (a) i parapet ambona iz zadarske katedrale (b)
 Master of the Zadar Ambons, fragments of ambon parapets from the church of St Chrysogonus found at Nevidane (a) and an ambon parapet from the Zadar cathedral (b)

slijepim krakovima gotovo zatvara pune krugove. U njima su pak postavljena po dva sučeljena lista koja imaju suzoliko oblikovane listiće. Na prednjoj strani manjeg ulomka raspoznaje se pak motiv učvorenih troprutih kružnica ispunjenih nasuprotno postavljenim nazubljenim listovima u njihovim unutrašnjostima. Modelacija tih motiva odaje nešto tvrđe i grublje klesanje od većine dosad prepoznatih radova *Radionice plutejâ zadarske katedrale*, ali nipošto toliko da bi se ta dva pilastra isključila iz njezina opusa jer je to primjetno i na nekim njezinim drugim radovima u Zadru. No uobičajeni obrub glavnih motiva pilastara nedostaje jer su oni naknadno preklesani u arhitrav oltarne ograde, čija je dekoracija tom prigodom izvedena na suprotnoj strani. Dakle, u kronološkom je smislu posve jasno da su ovi ulomci prvotno bili u funkciji dvaju pilastara te da su tek naknadno preklesani u arhitrav.⁶⁹ Taj je pak arhitrav imao dvozonsku podjelu na gornji niz kuka i donje polje ispunjeno motivom dvotračne troprute pletenice. Kuke imaju visoke neprofilirane nožice i isvrđlane rupice u središtima svojih dosta velikih voluta, dok se u središtima svakoga zavoja pletenice zamjećuju jednako isvrđlane rupice kao i na volutama kukâ. Način klesanja pojedinih detalja (ponajprije volute kukâ i pletenica) na tom arhitravu podsjeća na oblikovanje gotovo identičnih detalja na dijelovima arhitravâ i plutejâ ograda svetišta, ali i parapetâ ambonâ (sl. 10) iz Zadra i Pridrage koje sam prepoznao kao radove već spominjanog *Majstora zadarskih ambona*.

Ukoliko se ove atribucije prihvate, to bi značilo da su navedeni pilastri iz Sv. Krševana prvi sigurni dokaz koji

potvrđuje određenu vremensku distinkciju između djelovanja dviju navedenih klesarskih produkcija od kojih su obje bile djelatne u Zadru. U tom bi pogledu *Radionica plutejâ zadarske katedrale* bila starija, te bi ju trebalo vezati za zadnju četvrtinu 8. stoljeća, uostalom kao i djelovanje ostalih identificiranih klesarskih radionica na istočnoj obali Jadrana koje su koristile identične ili slične ikonografske obrasce (*Kvarnerska klesarska radionica*,⁷⁰ *Splitska klesarska radionica*,⁷¹ *Klesarska radionica iz vremena kotorskog biskupa Ivana*⁷²), a sve one uvjerljivo su datirane oko vremena održavanja Nicejskog koncila 787. godine.⁷³ S druge strane, kao jedino vrijeme kad je mogao djelovati *Majstor zadarskih ambona* ostaje upravo ono koje predlaže Jurković, a to je prvo desetljeće 9. stoljeća, svakako prije sklapanja Aachenskog mira 812. godine. Nadalje, prepoznavanjem ulomaka koji su sigurno pronađeni u crkvi Sv. Krševana kao radova navedene klesarske produkcije, na uvjerljivosti dodatno dobivaju i dosad iznošene pretpostavke da njegovi reljefi koji su pronađeni u Nevidanima na otoku Pašmanu, a među kojima su i dva čuvena ulomka koja su pripadala parapetu ambona (sl. 10a), izvorno potječu upravo iz te zadarske crkve.⁷⁴

Nadovezujući se na gore iznesene zaključke, a vraćajući se na temu biogradske predromaničke skulpture, naglašavam da je preciznije datiranje *Radionice plutejâ zadarske katedrale* u zadnju četvrtinu 8. stoljeća posljedično dovelo

i do točnije datacije najveće grupe predromaničkih reljefa iz Biograda, a koji su povezani s nekadašnjom ranokršćanskom crkvom podignutom na lokalitetu Glavica u tom gradu. Tako postaje razvidno da je zadnja četvrtina 8. stoljeća vrijeme u kojem je navedena biogradska ranokršćanska crkva (koja će i nakon toga biti sukcesivno pregrađivana i obnavljana i prije nego što je sredinom 11. stoljeća postala katedralom) dobila nove liturgijske instalacije i arhitektonsku dekoraciju, ostaci kojih u stilskom smislu pokazuju sve osobine rane predromaničke skulpture kakva je evidentirana i u velikom broju drugih gradova na istočnoj obali Ja-

drana, od Kvarnera do Boke kotorske, ali i južnije. Posebno mi je zadovoljstvo što ovaj moj mali prilog boljem poznavanju kako biogradske predromaničke skulpture tako i rane predromaničke skulpture na području sjeverne Dalmacije općenito izlazi u ovom broju časopisa *Ars Adriatica*, kojim se prigodničarski obilježava sedamdeseti rođendan prof. dr. sc. Pavuše Vežića, mog profesora, kolege i prijatelja, ali i čovjeka s kojim dijelim i iste zavičajne korijene, a kojem su biogradske, zadarske i općenito dalmatinske teme bile nepresušan izvor inspiracije tijekom duge i plodonosne karijere kako konzervatora tako i sveučilišnog profesora.

Bilješke

¹ Usporedi FERDO ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb, 1925., 500; VEDRANA DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split, 1996., 174.

² SLOBODAN ČAČE, Blandona i susjedna središta – prilog antičkoj topografiji biogradskog područja, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti, Biogradski zbornik 1 (Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine)*, (ur. Šime Batović), Zadar, 1990., 197-212.

³ PAVUŠA VEŽIĆ, Katedrala (sv. Anastazije) u Biogradu, *Diadora*, 23 (2009.), 195.

⁴ Više o teritoriju i granicama navedene županije vidi u: FRANJO SMILJANIĆ, Teritorij i granice Sidraške županije u srednjem vijeku, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti, Biogradski zbornik 1 (Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine)*, (ur. Šime Batović), Zadar, 1990., 319-333.

⁵ CONSTANTINE PORPHYROGENITUS, *De Administrando Imperio*, (ur. Gyula Moravcsik, Romilly J. H. Jenkins), Dumbarton Oaks, Washington, D.C., 1967., 151.

⁶ Na tome da je Biogradska biskupija postojala već sredinom 10. stoljeća posebno je inzistirao Stjepan Antoljak. STJEPAN ANTOLJAK, Biograd za vrijeme hrvatskih narodnih vladara,

u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti, Biogradski zbornik 1 (Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine)*, (ur. Šime Batović), Zadar, 1990., 264-266. Vidi još: EDUARD PERIČIĆ, Biogradska biskupija, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti, Biogradski zbornik 1 (Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine)*, (ur. Šime Batović), Zadar, 1990., 339-341.

⁷ IVO GOLDSTEIN, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb, 1995., 358; NIKOLINA URODA, *Biogradska katedrala*, Split - Biograd na moru, 2005., 4-5; IVAN BASIĆ, Sjeverna i srednja Dalmacija u ranome srednjem vijeku, u: *Nova zraka u europskom svjetlu – hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1550)*, (ur. Zrinka Nikolić Jakus), Zagreb, 2015., 449; TRPIMIR VEDRIŠ, Crkva i vjerski život, u: *Nova zraka u europskom svjetlu – hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1550)*, (ur. Zrinka Nikolić Jakus), Zagreb, 2015., 217. U ovom je kontekstu zanimljivo napomenuti da je jedina koja je smatrala da bi se osnutak Biogradske biskupije mogao smjestiti u sam kraj 10. i početak 11. stoljeća bila Nada Klaić, a to je temeljila na događajima oko godine 1000. u kojima je Biograd, kao i ostali gradovi na istočnoj obali Jadrana, potpao pod vlast Venecije, te je oprezno pretpostavila da je taj grad svoj civitet mogao dobiti upravo u tim okolnostima. Vidi

- NADA KLAJČ, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb, 1990., 108-109.
- ⁸ O tome vidi više u: IVAN OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, sv. II, *Benediktinci u Dalmaciji*, Split, 1964., 215-217, 240-242.
- ⁹ JANKO BELOŠEVIĆ, Sv. Ivan, Biograd na moru – starohrvatska crkva, *Arheološki pregled*, 12 (Beograd, 1970.), 167-168; *Biograd*, Zadar, 1970., 25; BRANKA JURAGA, Srednjovjekovni kameni spomenici na području Biograda, *Diadora*, 9 (1980.), 448-449; RADOMIR JURIĆ, Srednjovjekovni spomenici na biogradskom području, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti*, *Biogradski zbornik 1* (Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine), (ur. Šime Batović), Zadar, 1990., 285; VEDRANA DELONGA (bilj. 1), 174; TOMISLAV MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji – 2. Korpus arhitekture: Kvarner i sjeverna Dalmacija*, Split - Zagreb, 2009., 432-433, 436.
- ¹⁰ O tim je istraživanjima Jelić objavio tek kraći novinski članak. LUKA JELIĆ, Znamenito otkriće u Biogradu, *Narodni list*, god. 41, br. 11, 5. veljače 1902. godine, Zadar, 1902., 1.
- ¹¹ FRANE BUŠKARIOL, Istraživanja don Luke Jelića u Biogradu na moru na položaju Glavica – Biogradski spomenici I, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 27 (1988.), 21-55; FRANE BUŠKARIOL – LUKA JELIĆ, O katedrali u Biogradu na Moru, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti*, *Biogradski zbornik 1* (Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine), (ur. Šime Batović), Zadar, 1990., 351-372.
- ¹² Prvu arhitektonsku fazu crkve na Glavici, za koju se donedavno unisono držalo da je bila jednobrodna građevina s jednom apsidom i s unutrašnjim raščlanjenjem zidova uz pomoć lezana, Frane Buškariol datira u „vrijeme oko polovine 8. stoljeća“, a takva datacija proizlazi iz njegova pogrešnog datiranja nekih reljefa pronađenih na Glavici u to razdoblje. FRANE BUŠKARIOL (bilj. 11), 48-50. No Pavuša Vežić je te ulomke opravdano povezao s nekoliko ranokršćanskih fragmenata koji većinom potječu iz dviju zadarskih ranokršćanskih bazilika, tj. iz crkve Sv. Tome i iz crkve Sv. Stjepana, te je zaključio da su u pitanju radovi iste klesarske radionice djelovanje koje je smjestio u 5. ili na sam početak 6. stoljeća. PAVUŠA VEŽIĆ, Klesarska radionica u kasnoantičkom Zadru, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti*, *Biogradski zbornik 1* (Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine), (ur. Šime Batović), Zadar, 1990., 247-251. Vežićeva datacija sasvim je opravdano poslužila Nikolini Uroda i Nikoli Jakšiću da prvu fazu sakralne građevine na biogradskoj Glavici opet datiraju u ranokršćansko razdoblje. Usporedi NIKOLINA URODA (bilj. 7), 11, 21; NIKOLA JAKŠIĆ, Naslijeđe, u: *Biograd na Moru*, (ur. Vinko Baković), Zadar, 2006., 111-112. Međutim, Vežić je nedavno iznio mišljenje da je „već u kasnoantičkom vremenu na mjestu buduće katedrale u Biogradu postojala ranokršćanska crkva, vjerojatno kao trobrodna građevina“, tj. da je crkva iz druge polovine 9. stoljeća naslijedila „osnovnu matricu one stare“, tj. ranokršćanske građevine. PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 3), 202, 204. Ovaj Vežićev stav dodatno je potvrđen analizom najranije biogradske predromaničke skulpture koja je pripadala najranijoj crkvi na biogradskoj Glavici, a koja je prepoznata kao produkt tzv. *Radionice pluteja zadarske katedrale* i datirana u kasno 8. i(li) rano 9. stoljeće, jer ti reljefi „svojim dimenzijama pokazuju da su izvorno bili sastavni dijelovi dosta velikih i reprezentativnih liturgijskih instalacija koje sasvim sigurno nisu mogle stajati u jednostavnoj i jednoapsidnoj ranokršćanskoj crkvi koja je sve donedavno pretpostavljana na tom lokalitetu“. Vidi IVAN JOSIPOVIĆ, *Predromanički reljefi na teritoriju Sklavinije Hrvatske između Zrmanje i Krke do kraja 9. stoljeća (doktorski rad)*, Zagreb, 2013., 55; ISTI, *Radionica pluteja zadarske katedrale*, *Ars Adriatica*, 4 (2014.), 57.
- ¹³ O tome postoji brojna literatura, pa ovdje upućujem samo na posljednje radove koji su se bavili tom problematikom, a koji pregledno i kritički donose sva mišljenja ranijih istraživača: NIKOLINA URODA (bilj. 7); TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 9), 426-431; PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 3), 193-206.
- ¹⁴ IVO PETRICIOLI, Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblim kontraforima, *Izdavanja Hrvatskog arheološkog društva*, 8 (1984.) (*Znanstveni skup "Četinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka"*, Sinj, 3-6. VI. 1980.), passim.
- ¹⁵ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 3), 202.
- ¹⁶ FERDO ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb, 1914., 561-562, dok. 25d; ISTI (bilj. 1), 641-643; NADA KLAJČ, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Zagreb, 1972., 86-87, dok. 65; ISTA (bilj. 7), 154-155; NEVEN BUDAK, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb, 1994., 125; IVO GOLDSTEIN (bilj. 7), 446-447; TOMISLAV RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, Zagreb, 1997., 74-75; NEVEN BUDAK - TOMISLAV RAUKAR, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, Zagreb, 2006., 172-173; ANTE BIRIN, Pregled političke povijesti Hrvata u ranome srednjem vijeku, u: *Nova zrakla u europskom svjetlu – hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1550)*, (ur. Zrinka Nikolić Jakus), Zagreb, 2015., 66-67.
- ¹⁷ Usporedi NADA KLAJČ (bilj. 7), 167; TOMISLAV RAUKAR (bilj. 16), 66.; NIKOLINA URODA (bilj. 7), 5; IVAN BASIĆ (bilj. 7), 457; LOVORKA ČORALIĆ, Venecija, u: *Nova zrakla u europskom svjetlu – hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1550)*, (ur. Zrinka Nikolić Jakus), Zagreb, 2015., 556-557; TRPIMIR VEDRIŠ (bilj. 7), 217.
- ¹⁸ VELIMIR ŠKARPA, Popis manjih starinskih predmeta u Biogradu, u: *Izvještaji muzejskih povjerenika i prijatelja, Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva*, N. S., 3 (1898.), 232-233.
- ¹⁹ BRANKA JURAGA (bilj. 9), 445-492.
- ²⁰ FRANE BUŠKARIOL (bilj. 11), 21-55.
- ²¹ FRANE BUŠKARIOL (bilj. 11), 47-48. Usporedi NIKOLINA URODA (bilj. 7), 7, 14-20.
- ²² Usporedi FRANE BUŠKARIOL (bilj. 11), 48-50. Dio tih razloga naveden je u bilj. 12.
- ²³ Sustavna arheološka istraživanja vođena su u pet kampanja od 1979. do 1991. godine, o njihovim rezultatima glavni je istraživač pisao u više navrata, a sintezu svojih spoznaja dao je u: JANKO BELOŠEVIĆ, Osvrt na konačne ishode istraživanja položaja Crkvine u selu Galovcu kod Zadra, *Diadora*, 18-19/1996.-1997. (1997.), 301-350.

- ²⁴ O tome vidi više u: JANKO BELOŠEVIĆ, *Predromanička kamena plastika s Crkvine u Galovcu kod Zadra, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 35(22)/1995.-1996. (1997.), 302; IVAN JOSIPOVIĆ, »Majstor koljanskog pluteja« u stilskom razvrstavanju predromaničke skulpture iz Galovca kod Zadra, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 34 (2010.), 7.
- ²⁵ JANKO BELOŠEVIĆ (bilj. 24), *passim*.
- ²⁶ Vidi JANKO BELOŠEVIĆ, Osvrt na rezultate istraživanja lokaliteta »Crkvinu« u selu Galovac kod Zadra u 1989. godini, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 29(16)/1989.-1990. (1990.), 235, bilj. 10, T. X, 2.
- ²⁷ FRANE BUŠKARIOL (bilj. 11), 37, 47-48, sl. BXVI, 11.
- ²⁸ O tome vidi više u: IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 12, 2013.), 260-261.
- ²⁹ Naime, taj princip razvrstavanja primijenio sam i prilikom formiranja kataloga biogradske i galovačke skulpture u mom doktorskom radu. IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 12, 2013.), 215-242, 255-285.
- ³⁰ NIKOLA JAKŠIĆ, *Kiparsko klesarske radionice u Dalmaciji od 9. do 12. stoljeća (doktorski rad)*, Zadar, 1986., 54-58, 134-138; RADOMIR JURIĆ (bilj. 9), 285, 287, 289-290; MARIE-PASCALE FLÈCHE MOURGUES – PASCALE CHEVALIER – ANTE PITEŠA, *Catalogue des sculptures du Haut Moyen-Age du Musée Archéologique de Split I, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 85/1992. (1993.), 248, S 61, V, 3; VEDRANA DELONGA (bilj. 1), 175, 303, T. LVIII, 140-141; NIKOLA JAKŠIĆ, *Croatian Art in the Second Half of the Ninth Century, Hortus Artium Medievalium*, 3 (1997.), 42-43, fig. 2; *Hrvati i Karolinzi – Katalog*, (ur. Ante Milošević), Split, 2000., 196, kat. br. IV. 22; PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 3), 200-201, sl. 5; ANTE PITEŠA, *Ranosrednjovjekovni kameni spomenici u Arheološkome muzeju u Splitu*, Split, 2012., 112-114, kat. br. 58.
- ³¹ NIKOLINA URODA (bilj. 7), 16-20. Napominjem, međutim, da Uroda prilikom obrade predromaničkih reljefa koji su pripadali biogradskoj katedrali navodi da se oni ne mogu preciznije datirati, te ih samo okvirno razdvaja u dvije skupine. Tako bi, prema njezinoj podjeli, u prvu grupu spadali »ulomci na kojima prevladavaju geometrijski ornamenti«, a njih autorica okvirno smješta u sam kraj 9. stoljeća. S druge strane, u drugu skupinu svrstava reljefe »na kojima prevladavaju vegetabilni motivi koji odudaraju od stroge geometrizacije karakteristične za prethodno opisanu grupu namještaja«, a za koju onda, zbog učestalosti takve motivike ranokršćanske provenijencije tijekom čitava predromaničkog razdoblja, kaže da ju je »teško kronološki definirati«. NIKOLINA URODA (bilj. 7), 21. Ne mogu se složiti s takvim načinom pristupa obradi predromaničke skulpture u kojoj ikonografska komponenta predstavlja jedini razlikovni element u pokušaju njezina razvrstavanja i grupiranja, tim više što je jedan keramički ulomak (kod nje kat. br. 21; ovdje sl. 6a), koji je inače u Urodinu radu svrstan u drugu skupinu reljefa, temeljem stilskih karakteristika prepoznat kao ranoromaničko djelo iz vremena oko sredine ili druge polovine 11. stoljeća. Vidi NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 30, 1986.), 134-138; ISTI, *La scultura dell'undicesimo secolo nell'Alto Adriatico e in Dalmazia*, u: *Letteratura, arte e cultura italiana tra le due sponde dell'Adriatico*, (ur. Luciana Borsetto), Padova, 2006., 26; NIKOLA JAKŠIĆ – EMIL HILJE, *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije – Kiparstvo I*, Zadar, 2008., 31; ISTI, *Klesarstvo u službi evangelizacije – studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*, Split, 2015., 484. Osim toga, ostatak »reljefa s vegetabilnom ornamentikom« može se uspostavljanjem analogija sa zadarskom, galovačkom i novaljskom skulpturom jasno povezati u jedinstvenu likovno-morfološku cjelinu te prepoznati kao rad jedne klesarske produkcije, a samim time i relativno pouzdano datirati, a o čemu će više riječi biti u nastavku.
- ³² TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 9), 426-442.
- ³³ IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 12, 2013.), 37-56; ISTI (bilj. 12, 2014.), 43-62.
- ³⁴ Vidi prethodnu bilješku.
- ³⁵ NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 30, 1986.), 54-58; ISTI (bilj. 30, 1997.), 42-43, fig. 2. Navedeni je autor o djelima navedene klesarske radionice, a time i o biogradskoj skulpturi koju je svrstao u njezin opus, pisao i sasvim recentno, pa o tome vidi u: NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 31, 2015.), 295-314.
- ³⁶ NIKOLA JAKŠIĆ – EMIL HILJE (bilj. 31), 22, 117, kat. br. 031; ISTI (bilj. 31, 2015.), 325, sl. 13b.
- ³⁷ NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 31, 2006.), 26; NIKOLA JAKŠIĆ – EMIL HILJE (bilj. 31), 31, sl. 40; NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 31, 2015.), 484, sl. 41b.
- ³⁸ O definiranju, datiranju i likovno-morfološkim karakteristikama te klesarske produkcije vidi više u: IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 12, 2013.), 37-56; ISTI (bilj. 12, 2014.), 43-62.
- ³⁹ U tom pogledu izuzetak predstavljaju samo dva ulomaka koja su otkivena kod ostataka nekadašnje samostanske crkve Sv. Ivana iz druge polovine 11. stoljeća. Radi se o jednom impost-kapitelu (sl. 2g) te o jednom oltarnom stupiću (sl. 2d). Navedeni su ulomci kataloški obrađeni u: BRANKA JURAGA (bilj. 9), 452, 461, kat. br. 1, 50; T. I, 1; T. XII, 50.
- ⁴⁰ O tome vidi detaljnije u: IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 12, 2013.), 54-56; ISTI (bilj. 12, 2014.), 57.
- ⁴¹ Usporedi PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 12), 247-251; NIKOLINA URODA (bilj. 7), 14-16, 21.
- ⁴² Usporedi IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 12, 2013.), 46; ISTI (bilj. 12, 2014.), 46, 48.
- ⁴³ Za preciznije podatke o mjestu pronalaska najvećeg broja tih ulomaka, ali i o njihovim dimenzijama, vidi u: IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 12, 2013.), 220-230. Vidi također: BRANKA JURAGA (bilj. 9), 452-469.
- ⁴⁴ O tome je nešto više govora bilo u bilj. 12.
- ⁴⁵ IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 12, 2014.), 44-45, T. I. 1; T. II, 1-4.
- ⁴⁶ IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 12, 2014.), 48, 53, T. IV. 3-6; T. VI, 10-15.
- ⁴⁷ Naime, gornja zona galovačkog kapitela oltarnog stupića u donjem je dijelu imala glatke stilizirane listove palmeta koji su na uglovima bili nešto izduženiji te se poviše njih nalazio par sljubljenih kutnih voluta, dok se poviše kraćih listova sa sredine svake stranice kapitela nalazio motiv nazubljenih stupića. Kao i u slučaju biogradskog primjerka, i galovački kapitel stupića završava plitkim abakom. Vidi IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 12, 2014.), 50, 52, T. V. 5. Ipak, potebno je reći da se tu radi tek o uobičajenom variranju pojedinih ukrasnih detalja, pa je tako,

- teoretski govoreći, moguće da je oštećeniji biogradski stupić u detaljima bio sličniji galovačkom nego bolje sačuvanom biogradskom primjerku.
- ⁴⁸ IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 12, 2014.), 50, T. V. 10. Inače, prilikom prve objave toga biogradskog ulomka, Branka Juraga prepoznala ga je kao konzolu, a kao impost-kapitel definirao ga je Janko Belošević nakon što ga je usporedio s navedenim galovačkim primjerkom. Vidi detaljnije u: IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 12, 2013.), 228-229, kat. br. II. 11.
- ⁴⁹ BRANKA JURAGA (bilj. 9), 452, kat. br. 1, 3, T. I, 1, 3.
- ⁵⁰ U Zavičajnom muzeju u Biogradu čuva se još jedan impost-kapitel koji ima potpuno isti oblik i dimenzije kao i dva već opisana veća primjerk, s tim da se njemu na prednjoj strani nalazi voluminozno isklesani orač raširenih krila koji je izveden gotovo u punoj plastici (sl. 7). Unatoč znatnom površinskom oštećenju, na njemu se primjećuje vjerno postignuta anatomija ptice, kao i detaljno klesano perje i dijelovi krilâ, tako da nema dileme da je riječ o zreloj romaničkoj inačici predromaničkih impost-kapitelâ, a koja se može datirati u prvu četvrtinu 12. stoljeća (iz povijesnih razloga svakako prije 1125. godine). Vidi BRANKA JURAGA (bilj. 9), 452, kat. br. 2, T. I, 2.
- ⁵¹ Napominjem da sam o tome u ranijim radovima imao drukčije mišljenje. Usporedi IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 12, 2013.), 50, 223-224, kat. br. II. 5; ISTI (bilj. 12, 2014.), 51.
- ⁵² IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 12, 2014.), 44, T. I. 3-5.
- ⁵³ O tome detaljnije vidi u: IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 12, 2013.), 230-231, kat. br. II. 13.
- ⁵⁴ O tome vidi detaljnije u: IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 12, 2013.), 115-117; NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 31, 2015.), 301-305; sa svom ranijom literaturom.
- ⁵⁵ Usporedi IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 12, 2013.), 123, 231-232, kat. br. II. 14; NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 31, 2015.), 300-301; sa svom ranijom literaturom.
- ⁵⁶ IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 12, 2013.), 123.
- ⁵⁷ Usporedi IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 12, 2013.), 160-162, 232-234, kat. br. II. 15-16; NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 31, 2015.), 300-301; sa svom ranijom literaturom.
- ⁵⁸ Svi ti ulomci kataloški su obrađeni u: IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 12, 2013.), 234-242, kat. br. II. 17-II. 28, T. BIOGRAD IV-V; sa svom ranijom literaturom. Za razliku od članka Branke Juraga gdje su obrađeni svi ranosrednjovjekovni spomenici s područja Biograda, a posebno oni koji se čuvaju u Zavičajnom muzeju u tom gradu, i u mojoj doktorskoj disertaciji, kao i ovom prigodom, iz korpusa te skulpture izdvojio sam ulomke koji se ne čuvaju u biogradskom muzeju, kao i one za koje je u međuvremenu utvrđeno da izvorno potječu s lokaliteta Crkvina u Galovcu. Usporedi BRANKA JURAGA (bilj. 9), 445-492; IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 12, 2013.), 215-242, 255-285.
- ⁵⁹ Vidi bilj. 37 i 50.
- ⁶⁰ Taj je ulomak kataloški obrađen u: BRANKA JURAGA (bilj. 9), 459, kat. br. 41, T. IX, 41. Za iznesene stilske usporedbe upućujem na recentni tekst Nikole Jakšića u kojemu je ta problematika najdetaljnije elaborirana, iako je navedeni autor o tome pisao i ranije. Vidi NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 31, 2015.), 482-485, sa svom relevantnom literaturom i pripadajućim slikovnim materijalom.
- ⁶¹ Vidi bilj. 38.
- ⁶² IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 12, 2013.), 21-35; ISTI, Il maestro degli amboni zaratini, *Hortus Artium Medievalium*, 22 (2016.), 443-450.
- ⁶³ MILJENKO JURKOVIĆ, Un raro motivo iconografico sulla scultura altomedievale – i senmurv di Arbe e Nevidane, u: *Scripta in honorem Igor Fisković. Zbornik povodom sedamdesetog rođendana / Festschrift on the occasion of his 70th birthday*, (ur. Miljenko Jurković, Predrag Marković), Zagreb - Motovun, 2016., 43-51.
- ⁶⁴ MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 63), 48.
- ⁶⁵ Na primjer, takvo je mišljenje u pogledu datacije ulomaka parapetâ zadarskih ambona iznio na više mjesta i Nikola Jakšić. Vidi NIKOLA JAKŠIĆ, Klesarstvo u službi evangelizacije, u: *Hrvati i Karolinzi – rasprave i vrela*, (ur. Ante Milošević), Split, 2000., 202; *Hrvati i Karolinzi – katalog*, (ur. Ante Milošević), Split, 2000., 154-155 (Nikola Jakšić, kat. br. III. 46.); NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 31, 2015.), 83.
- ⁶⁶ IVAN JOSIPOVIĆ – IVANA TOMAS, The Abbey of St. Chrysogonus in Zadar – between Early Christian Sculpture and the Romanesque Architecture, *Hortus Artium Medievalium*, 23/1 (2017.), 299-305.
- ⁶⁷ Vidi detaljnije u: IVAN JOSIPOVIĆ – IVANA TOMAS (bilj. 66), 301-304, Figg. 6-11.
- ⁶⁸ Bolje sačuvani pilastar sastavljen od dvaju ulomaka prvi je objavio te ga detaljno opisao Pavuša Vežić, ali je tom prilikom donio fotografiju samo jednog od fragmenata. PAVUŠA VEŽIĆ, Pilastar sa stupićem ograde svetišta iz episkopalnog kompleksa u Zadru, *Ars Adriatica*, 5 (2015.), 30, sl. 16. Inače, i pilastar koji je glavna tema navedenog članka, kao i ostali fragmenti liturgijskih instalacija iz Zadra koji su autoru poslužili kao komparativni materijal, po svojim su likovno-morfološkim osobinama vrlo bliski dosad prepoznatim djelima *Radionice plutejâ zadarske katedrale*.
- ⁶⁹ Usporedi PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 68), 30.
- ⁷⁰ Više o toj klesarskoj radionici vidi u: MILJENKO JURKOVIĆ, Quando il monumento diventa documento. Una bottega lapicida del Quarnero, u: *Alla ricerca di un passato complesso. Contributi in onore di Gian Pietro Brogiolo per il suo settantesimo compleanno*, (ur. Alexandra Chavarría Arnau, Miljenko Jurković), Zagreb - Motovun, 2016., 231-242.
- ⁷¹ Više o toj klesarskoj radionici vidi u: IVAN BASIĆ – MILJENKO JURKOVIĆ, Prilog opusu *Splitske klesarske radionice* kasnog VIII. stoljeća, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 38 (2011.), 149-185.
- ⁷² Više o toj klesarskoj radionici vidi u: MERI ZORNIJA, „TEMPORIBUS DOMINI IOHANNIS EPISCOPI...” – o počecima predromaničke skulpture u Boki kotorskoj, *Ars Adriatica*, 6 (2016.), 23-40.
- ⁷³ Vidi MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 70), 242; IVAN BASIĆ – MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 71), 162-170; MERI ZORNIJA (bilj. 72), 24, 36.
- ⁷⁴ Vidi NIKOLA JAKŠIĆ – EMIL HILJE (bilj. 31), 89.

Summary

Pre-Romanesque Sculpture from Biograd

The article analyses the pre-Romanesque sculpture preserved at the Regional Museum in Biograd, focusing on various problems linked to its origins. Since there are no records for most of the Biograd reliefs, they could not be related to any site until recently, and some of them still cannot. They have now been classified into homogeneous groups based on stylistic and visual-morphological features, and attributed to various stone-carving workshops active from the last decades of the 8th until the late 9th century. Most of the fragments, more than twenty of them, have been associated with the recently identified atelier called “Workshop of the Plutei of the Zadar Cathedral” and dated approximately to the last decades of the 8th and/or the very beginning of the 9th century. Besides the common repertory of early Christian motifs, this stone-carving production is characterized by a very regular and orderly manner of carving in their somewhat higher reliefs, and a contrast between the deep and often rather coarsely worked background and the soft modelling of surface in motifs, which have sharply carved edges (which creates a dynamic play of light and shade). Another striking feature is the placement of motifs, which is rather loose and shows no signs of *horror vacui*. Those fragments of Biograd that are attributable to the “Workshop of the Plutei of the Zadar Cathedral” were parts of various liturgical installations and architectural decoration, such as plutei, pilasters, or architraves of altar railings, impost-capitals of double windows and their pilasters, altar pilasters, and so on. Most of the fragments have

been uncovered at Glavica in Biograd, which identifies them as work of the same stone-carving workshop and most probably parts of the earliest pre-Romanesque furnishing of a church erected in that site, which later on, following some restructuring that took place in the second half of the 11th century at the latest, became the cathedral of Biograd.

Some of the remaining fragments have been linked to the stone-carving workshops active in the times of the Croatian dukes Trpimir and Branimir, and thus dated to the middle and the last quarter of the 9th century, respectively. As for the rest of the reliefs, it has only been possible to establish that they show features of mature pre-Romanesque style typical of the 9th century, with three interesting fragments dated to a somewhat later period based on their stylistic features: two of them to the mid-11th and the third to the first quarter of the 12th century. Finally, an analysis and attribution of three fragments of two pilasters that were later re-carved as an architrave, which has only recently been fully published and attributed to the “Workshop of the Plutei of the Zadar Cathedral” along with the long uncovered reliefs from St Chrysogonus’ church in Zadar, has helped the author to date the said stone-carving production more accurately, namely to the last quarter of the 8th century. This, again, allows a more accurate dating of the largest group of pre-Romanesque reliefs from Biograd, making it possible to determine the time of the earliest pre-Romanesque restructuring of the previous, early Christian church at the site of Glavica.